

21-тарау.

Сыртқы экономикалық байланыс жүйесіндегі қаржы

Сыртқы экономикалық қызметті реттеу нысандары мен әдістері

Қазақстанда өндірістің дамуы ақшалай және тауарлы нысандағы капиталдың маңызды көлемін тұрақты пайдалануды талап етеді. Ол шетелдік көздерден түседі. Бұл капиталдың басқа елдерден Қазақстанға қозғалуын талап етеді. Бірақ Қазақстандық капиталдың басқа елдерге, оның ішінде Қазақстанмен шекаралас елдерге қозғалу фактілері орын алған.

Шетелдік және ұлттық капитал өндірістік процесс пен оның кеңеюінің үздіксіздігін және капиталдың тиімсіз секторлар мен салалардан оларға қарағанда пайдалыларына ағыны нәтижесінде экономикалық құрылымдық қайта құруды қамтамасыз етеді, капиталдың жинақталу мөлшерін ұлғайтады, оның шоғырлануы мен орталықтануына әсер етеді. Көптеген елдер халықаралық капиталды өздерінің бюджет тапшылығын қаржыландыру үшін пайдаланады. Капиталдың халықаралық қозғалысы компаниялар мен елдердің бәсекелестік күресіндегі қару болады.

Халықаралық қаржыландыру – бұл пайданың ұдайы өндірісіне қажетті капиталды беру және алу негізінде пайда болатын экономикалық қатынас, бірнеше елдің резиденттері қатысатын мәмілелер мен олар бойынша есеп айырысу жүйесін құрайды. Қаржы ресурстарының негізгі массасы мерзімділік, қайтарымдылық және пайыз төлеу негізінде ұсынылатын, ақшалай және тауарлы нысандағы капиталды көрсететін, ссудалық капитал нысанында қызмет етеді. 1993 ж. мәліметтер бойынша әлемдегі таза капитал қозғалысының құрылымы 43,5%, банктік заемдар

15,9%, тікелей күрделі салымдар-22,9%, акциялар 3% құрады. Сонымен қатар, XX ғасырдың соңғы жылдары экспорт 3 есеге өссе, капитал көлімінің өсуі 63 есеге артты.

Капиталды қайта бөлу және ауыстыру функциясы шетелдік банктер мен компаниялардан капиталды тарту үшін қаржылық қызметті реттеуге жеңілдетілген режимдер құрылған елдер мен аумақтарда орындалады. Сонымен қатар капиталдардың ішкі нарығы, халықаралық операциялармен айналысатын мекемелердің белгілі елдер аумағында орналасатындығына қарамастан, сыртқы нарықтан оқшауланған. АҚШ қаржылық белсенділіктің әлемдік орталығы болып қалып отыр.

Капиталдың қазіргі заманғы халықаралық нарығы XX ғасырдың 20 жылдарының басында қалыптасты және қысқа мерзімді капиталдар нарығы немесе ақшалай нарыққа (депозитті-ссудалық айналымы 1 жылға дейінгі) және капиталдар нарығын құрайтын орта мерзімді және ұзақ мерзімді капиталдар нарығына бөлінеді. Ақша және валюта нарықтарынан басқа, ақшалай қаражаттар бағалы қағаздарды шығару жолымен тартылатын қор нарығы, қаржы дериваттары нарығы немесе қаржы тәуекелдерімен сауда-саттық құралдары маңызды орынды алатын, қайталама нарық даму алды.

Институционалды әлемдік қаржы нарығы сұраныс пен ұсынысқа тәуелділікте, елдер арасында капиталдарды шығару және қайта бөлуде делдал болып табылатын, жеке, мемлекеттік және мемлекетаралық несие мекемелері мен транс-ұлттық корпорациялар (ТҰК) жиынтығын көрсетеді. Бұл банктер, ТҰК, зейнетақы және сақтандыру қорлары, инвестициялық қорлар, үкіметтік халықаралық және аймақтық ұйымдар.

Қаржы шаруашылықты жүргізу құралы ретінде Қазақстанның әлемдік экономикаға интеграциялануы үшін пайдаланылады. Халықаралық қауымдастық облысыныда Қазақстан қаржы механизмін халықаралық экономикалық байланыс сферасында қаржы саясатын іске асыру құралы ретінде пайдаланады. Қаржы халықаралық сферада халықаралық экономикалық интеграцияның дамуын ынталандырушы болып табылады және халықаралық байланыс қатысушыларының экономикалық мүдделеріне әсер етеді.

Қаржы халықаралық байланысты нығайтуға көмектеседі және келесі тапсырмаларды шешуге қолданылады:

- халықаралық қауымдастықтың әртүрлі бағыттарын қаржыландыру үшін керекті қаржы ресурстарының көздерін іздеу және шоғырландыру;
- халықаралық интеграциялық процестерді реттеу;
- әртүрлі халықаралық қатынастардың дамуы мен оларға қатысушыларды ынталандыру.

Қаржының рөлі, ең алдымен әлемдік нарықта сұранысқа ие, бәсекеге қабілетті өнімді ынталандырудан көрінеді. Қаржының мәні елдің сыртқы экономикалық байланыстан алатын ұлттық кірісті қалыптастырудан көрінеді.

Қазақстан бірқатар халықаралық ұйымдар мен қорларға қатысады, ол халықаралық қауымдастықтың маңызды нысаны болып табылады. Ол осы халықаралық ұйымдардың жарғылық капиталдарына, отандық ұлттық және мемлекеттік ұйымдардың ресурстары мен валюталық және басқалай қаржылық қорларды пайдалана отырып, сәйкес үлес салды. Халықаралық қаржы ұйымдарынан алынған ақшалай қаражаттар сомасы белгілі қорларды құрайды және мақсатты бағдарламаларды іске асыру үшін пайдаланылады. Мысалы Қазақстан Республикасы, жарғылық капиталына қатысу үшін, жарқын болашақта, өз қызметіне шетелдік мамандандырылған қаржы ұйымдарын тартуды жоспарлауда. Қазақстандық инвестициялық қор және Қазақстанның Даму банкі шетелге бақылаусыз инвестицияларды жүзеге асырады.

Қазақстан тек қана халықаралық қаржы ұйымдарының ресурстарын ғана емес, сонымен қатар жеке шетелдік инвестицияларды да жұмылдырады. Бұл халықаралық байланыстардың дамуына қаржылық әсер етудің маңызды құралы. Шетелдік инвестициялар шетелдік мемлекеттерден қаражаттарды тарту, шетелдік коммерциялық ұйымдардан заемдары, банктердің синдикативті заемдары, халықаралық құрылыс компанияларының халық шаруашылық объектілерінің құрылысына заемдары нысаныда түседі. Сонымен кәсіпорындардың екі типі құрылады:

- несие шартында Қазақстанның ұлттық байлық құрамына өтеді;

- біріккен кәсіпорындар немесе шетелдік заңды тұлғалар, олар шетелдік мемлекеттердің бюджеттерінен немесе жекелеген коммерциялық шетелдік фирмалардың бюджеттерінен қаржыландырылады.

Қазақстан жан басына шаққандағы тартылған тікелей шетелдік инвестициялар көлемі бойынша посткеңестік кеңістікте көшбасшы болып қалып отыр.

Қазақстан экономикасына келетін шетелдік инвестициялар – оның дамуына және әлемдік экономикаға интеграциялану үшін жағдай жасаудың қажетті элементі. Қазақстанға шетелдік инвестицияларды тарту үшін салықтық, валюталық және кедендік жеңілдіктер белгіленеді, оларды беру мен пайдалануға қаржылық, валюталық, кедендік бақылау жүргізіледі.

Бұзушылық пен теріс пайдаланушылық санкциялар мен айыппұлдарды қолдануға әкеледі, олардың көмегімен халықаралық қаржы қатынастары жүйесі реттеледі.

Сыртқы экономикалық қызмет қаржысы қатынастарының ерекше сферасы болып табылады және ерекше белгілерге ие:

- олар теңгеге және шетелдік валютаға ауысады;
- қаржы қатынасында серіктес болып шетелдік мемлекеттің шетелдік серіктесі табылады;
- қаржы қатынастары ұлттық экономика шеңберінен шығады, халықаралық интеграциялық процессті жүргізуді дамыту мен тереңдетуге ықпал етеді. Бұл процесс Қазақстанның сыртқы көздерін қалыптастыруға әсер етеді, оның экономикасын нығайтады.

Қайтарымдылық, мерзімділік, төлемділік, қамтамасыздық шартында валюталық және тауарлық ресурстарды берумен байланысты халықаралық экономикалық қатынастар нысандарының бірі болып халықаралық несие табылады. Шетелдік несие ресурстары ҚР микро және макро субъектілерінің қызметін қаржыландыру көзі.

Кәсіпорындар импорттық жабдықтауларды төлеу үшін шетелдік валютаны ішкі немесе сыртқы валюта нарығында ала алады. Валюта нарығының негізгі қатысушылары болып банктер табылады. Олар сатып алушылар мен сатып алушаларды кездестіретін валюта нарығының дилерлері мен брокерлері ролінде қатысады.

ҚР бірін бірі толықтыратын валюталық қатынастарды мемлекеттік және нарықтық реттеу жүзеге асырылады. Валюта қатынастарын мемлекеттік реттеу мемлекеттің валюталық саясаты деп аталады. Ол экономикалық өсудің тұрақтылығын қамтамасыз етуге, жұмыссыздық пен инфляцияның өсуін тежеуге, төлем балансының тепе-теңдігін ұстауға бағытталған. Заң жүзінде валюталық саясат, елде және оның шеңберінен тысқарыда, валюталық құндылықтармен операцияларды жүргізу, сонымен қатар көп жақты мемлекет аралық мәмілелер тәртібін реттейтін валюта заңымен рәсімделген. Оның көмегімен халықаралық есеп айырысулар мен шетелдік валютамен операциялардың барлық түрлері регламенттеледі. Тікелей реттеу елдің заңды актілері көмегімен жүзеге асырылса, жанама реттеу – мемлекетаралық нысанда әртүрлі елдердің валюталық саясатын үйлестіру мақсатын қояды. Аймақтық топтардағы аймақтық реттеу қосымша болып табылады.

Қазақстанның валюта нарығында мемлекеттік реттеуші және бақылаушы рөлі ҚР ҰБ келесілердің негізінде берілген:

ҚР «Валюталық реттеу туралы» заңы;

Валюталық операцияларды жүргізу тәртібі;

ҚР ҰБ «Экспорттық-импорттық бақылау туралы» нұсқауы;

Оларда жеке және заңды тұлғалар үшін валюталық операциялар бойынша валютаны енгізу және шығарудағы шектеулер көрсетілген. Оның ішінде төлем мерзімін 120 күннен аса уақытқа кейінге қалдыруды қарастыратын экспорт-импорт мәмілелері бойынша аударымдар капитал қозғалысымен байланысты операцияларға жатқызылған. ҚР 100 мың АҚШ долларынан аса сомаға мүліктің түсуін қарастыратын операциялар тіркеуге жатады. Оларға келесілер жатады:

- экспорт-импорт мәмілелерінің бейрезиденттерін несиелеу;
- бейрезиденттерден 120-дан аса күнге несие алу, оның ішінде қаржылық лизингті;
- ҚР заңды тұлғалардың тікелей және аймақтық инвестициялары нысанындағы инвестициялары;
- бейрезидент заңды тұлғалардың жылжымайтын мүлікке мүліктік құқықты төлеуге аударымдары.

ҚР ҰБ валюталық бақылау органы болып, ал валюталық бақылау агенттері болып алынған лицензиялар негізінде өкілетті банктер мен банктік емес қаржы ұйымдары табылады. Мемлекеттің валюталық саясаты ҚР ҰБ сақталатын алтын валюта резервтерінің жинақталған деңгейіне, Қазақстанның сыртқы мемлекеттік қарыз дейгейіне, теңгенің резервтік валютаға қатынасы бойынша бағам деңгейінен тәуелділікте өзгереді.

Әртүрлі елдермен сыртқы сауда операцияларында әр түрлі валюталық бағамдар пайдаланылады, олар қатысушыларға, операциялар және валюта түрлеріне тәуелділікте заңмен белгіленген, валюталық бағамдардың көптігі принципіне негізделген.

Бастыдан ауытқумен белгіленген валюта бағамдары экспорты ынталандыру немесе импортты шектеуді, капитал ағыны мен жылыстауын ынталандыру, операциялардың жекелеген түрлерін ынталандыру, бағаға бақылауды жүзеге асыру, жекелеген секторларды субсидиялау мақсатында пайдаланылады.

Экономикалық субъектілермен жекетұлғалар валюта нарығына банкпен шоғырландырылатын еркін қаражаттар көзі ретінде қатысушы рөлін атқарады. Ірі халықаралық валюта нарықтары болып Лондон, Чикаго, Нью-Йорк, Франкфурт на Майне, Цюрих, Сянган қалалары табылады. Валюта нарығын халықаралық реттеуші болып халықаралық валюта қоры саналады.

Әлемдік қауымдастық халықаралық валюта жүйелерінің бірнеше типтерін сынап көрді. Екі әлемдік соғыс арасында эрекет еткен, алтын стандарт жүйесі сәтсіздікке ұшырады және екінші әлемдік соғыстан кейінгі 25 жылда әлемдік экономиканың көтерілуіне әсер еткен Бреттон-Вуд жүйесін құруға әкеледі. Бұл жүйені XX ғасырдың 60-шы жылдардағы халықаралық экономикалық қатынастар дамуының тұрақсыздығы бірте-бірте тұрақсыздандырады, ал 70-ші жылдары инфляциялық қысым мен алғашқы мұнай дағдарысымен әкелінген тепе-теңдіктің бұзылуынан күйреді. Ямайкалық валюта жүйесі нысанындағы жаңа халықаралық экономикалық тәртіп ұлттық экономикалық саясат үшін ең икемді және аз қысымды, ол 70-ші жылдардың соңында құрылды. Ол халықаралық төлемдердің күшті теңсіздік

кезендеріне жақсы бейімделе отырып, қазіргі кезде халықаралық келісімдерді жетілдіру жолымен шешуге тырысатын мәселелерді қоюды кешіктірген жоқ.

Халықаралық валюта қоры – бұл қазіргі кездегі халықаралық қауымдастық қызметіне қойылған алдыңғы қаржы ұйымы. Ол ерекше. Онда әрбір ел қорға жазылу шамасы мен оған сәйкес дауыс саны тіркелген квотаға ие. Оның көптеген функциялары ішінде – ХВҚ талаптарын сақтайтын және экономикалық ақша-несие, валюта саясатын қабылдайтын, қажет етуші қатысушы елдерге, оның сыртқы төлемдердегі тепе-теңдігін қамтамасыз ету үшін несие беру. Бұл арнайы несие механизмдері қарыз алудың арнайы құқығы – халықаралық ақшаның жаңа нысанына өзгерді. Әрбір ел оның квотасының 25%-ына сәйкес келетін айырбасталатын валютадағы біршама соманы шартсыз және пайызсыз ала алады. Резервтік үлестен басқа, әрбір ел белгілі шарт бойынша, әрқайсысы квотаның 25%-ын шартты несие үлесі бойынша қарыз алу мүмкіншілігіне ие. Осының және басқа қаржы механизмдерінің көмегімен ХВҚ экономикалық саясатты, оның ішінде мүше елдердің валюталық саясатын қатаң реттейді.

Ямайка валюта жүйесінің құбылмалы валюта бағамы ұлттық экономиканы сыртқы әсерлерден қорғайды. Көптеген елдерде сыртқы сауда ұлттық экономикада маңызды орын алады және валюта бағамының өзгерісі елдің экономикалық қызметін, оның тауарларына негізгі сауда серіктестері тарапынан болған сұраныстың тікелей әсерінен, қорғай алмайды. Сонымен бірге, валюталары халықаралық аренада кеңінен қолданылатын, ірі елдердің ақша-несие саясаттары осы валюта құнында көрінеді және ол арқылы әлемдік нарық қызметі мен басқа елдердің экономикасына әсер етеді. Соңғы жылдар әлем елдерінің ақша-несие саясатының қаншалықты дәрежеде пайыздық ставка облысында американдық ақша-несие саясатына тәуелді екендігін және доллар құны мен оның ұлттық экономикадан жылыстауының халықаралық конъюнктураға әсер ететіндігін көрсетті. Икемді валюта бағамдары төлем баланстарының тепе-теңдігін қамтамасыз етпейді.

Өнеркәсібі дамыған алдыңғы елдер, валюта бағамын тұрақтандыруды өзінің экономикалық және валюта саясаттарын үйлестіру негізінде бастады, алғы резервтік валюталар параметрлерін өзара байланысты басқаруды қамтамасыз ету үшін валюта нарықтарында орталық банктердің біріккен және ынтымақты интервенция механизмін құрды.

ҚР валюталық реттеу жүйесі ұлттық валютаның тұрақтылығын қамтамасыз етуді, төлем балансын нығайту мен ішкі валюта нарығын дамытуды мақсат етіп қояды. Осыған байланысты валюталық реттеудің негізгі бағыттары болып ағымды және капитал қозғалысымен байланысты операцияларды бақылау табылады.

Қазақстан 1996 ж шілдесінде ХВҚ мәмілесіне қосылды және өзіне келесі міндеттерді алды:

- қайсібір валюталық шектеулерді енгізбеу және күшейтпеу;
- көптеген валюталық бағамдарды қолданудың қайсібір тәжірибесін енгізбеу немесе жетілдірмеу;
- ХВҚ талаптарына қайшы келетін екі жақты төлем мәмілелерін жасамау;
- төлем балансымен байланысты себептер бойынша импортқа шектеулерді енгізбеу және күшейтпеу;
- ағымды халықаралық мәмілелер бойынша төлемдер мен аударымдарды орындау бойынша шектеулерді алып тастау.

Көрсетілген шаралар теңгенің еркін алмастырылуын қамтамасыз ету бойынша шарттарға қол жеткізуге және шектеуден еркін, көпжақты төлем жүйесіне өтуге мүмкіндік берді. ҚР Мемлекеттік кірістер министрлігінің кеден комитетімен бірге тауарлар экспортынан түсетін валюталық түсімдерін өз еліне қайтаруға бақылауды күшейтетін және ол үшін экспорттаушылардың өкілетті банктердің шоттарына белгіленген мерзімде аудармауға жауапкершілікті, сонымен қатар импорт мақсатына қаражаттарды жұмсаудың негізділігіне бақылауды күшейтетін құжат әзірленді. Экспорт-импорттық валюталық бақылау механизмі банктер мен кеден органдарының өзара әрекетіне, тауар мен ақша қозғалысы туралы ақпаратты айырбастау мен салыстыруға, сонымен қатар валюталық бақылау нәтижесі туралы мәліметтерді қалыптастыруға құрылған.

Ұлттық валютаның тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылатын мемлекеттік реттеу мен капиталды әкетуге бақылау мемлекеттің ішкі валюта нарығында әсер ету тетіктерін пайдалануға ұмтылуынан көрінеді. Капитал қозғалысымен байланысты транс шекаралары операцияларды реттеуге мүмкіндік беретін тетіктердің бірі – оларды лицензиялау немесе тіркеу. Валюталық бағалылықтар мен операцияларды реттеу капиталдың елден жылыстауын шектеу принципі мен шетелдік инвестициялар ағынын ынталандыруға негізделеді.

Ақша нарығының қол жеткізілген тұрақтылығы, шетелдік валютаға деген сұраныстың теңгерімділігінің тұрақты тенденциясы және инфляцияның бақыланатын деңгейі Қазақстан Республикасында валюта заңдылығының жекелеген талаптарын ырықтандыруға мүмкіндік берді. Оның ішінде валюталық түсімді міндетті түрде сату күшін жойған, бір реттік аударымның ең үлкен сомасы мен шетелдік валютаны құжатсыз алып шығу нормасы ұлғайтылды, заңды тұлғалардың шетелдік валютаны сатып алу негіздері кеңейтілді. Бұл шаралар ҚР валюта режимін одан әрі ырықтандыруға әкеледі.

Қаржылық тәжірибе елдердің келесі типтегі валюталық саясатқа ие екендіктерін көрсетті:

- құрылымдық – әлемдік валюта жүйесінде құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыруға бағытталған ұзақ мерзімді шаралар жиынтығы;
- ағымды – валюта бағамын күнделікті реттеуге бағытталған қысқа мерзімді шаралар жиынтығы;
- дисконтты – ҚР ҰБ валюта бағамын, төлем балансын, ішкі кредиттерді, ақша массасын, бағаны, жиынтық сұранысты реттеуге бағытталған есеп ставкасының өзгеруі. ҚР ҰБ есеп ставкасын көтеру екінші деңгейлі банктерде пайыздық ставканың өсуіне, елге шетелдік капитал ағынына әкеледі, ал ол теңгенің валюталық бағамын көтереді және төлем балансының сальдосына әкеледі. Есеп ставкасының төмендеуі ұлттық инвестициялаудың белсенділігіне, капиталдың құйылуына және елдер арасындағы пайыздық ставкалар қақтығысына әкеледі;

- ұлттық валюта бағамына ҚР Ұлттық банкімен өзінің шетелдік валюта резервтерін оның валюта нарығындағы ұсынысын ұлғайту және оның теңгедегі бағасын түсіру үшін сату жолымен әсер ету әдісі ретіндегі девиздік, ол теңге бағамының өсуін көрсетеді. Бұл саясат белгілі валюталық дәліз ішінде бағамдық ауытқуларды теңестіруге бағытталған;
- валюталық резервтер құрылымын, оларды халықаралық есеп айырысуды қамтамасыз ету, валюталық интервенцияны жүргізу және валюталық жоғалтулардан қорғауды қамтамасыз ету мақсатында әртүрлі валюталар құрамына енгізу жолымен реттеуге бағытталған, валюталық резервтерді әртараптандыру;
- екілік валюта нарығын пайдалану, яғни коммерциялық операциялар бойынша ресми валюта бағамын, ал қаржылық операциялар (капитал және кредиттер қозғалысы) бойынша нарықтық бағамды пайдалану. Коммерциялық мәмілелер бойынша төмендетілген бағам экспортты ынталандыру және төлем балансын түзету үшін қолданылады;
- девальвация – ұлттық валютаның шетелдік валюта қатынасындағы бағамын төмендету, ол халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуіне әсер етеді және отандық экспортты, оған деген сұранысты төмендетуге жол бермеу мақсатында арзандату үшін жүргізіледі. 2009 жылы әлемнің көптеген елдері, оның ішінде Қазақстан (доллардың 120 тг бағамынан 150 тг бағамына), өз валюталарын девальвациялады. Бұл мемлекеттік қарызды уақытынан бұрын өтеумен байланысты доллардың шетелге жылыстауында валюталық резервтерінің сарқылуымен және теңге бағамын қолдау бойынша валюталық интервенцияның тоқтауымен байланысты.

Басқа елдердің ұлттық валюталарын девальвациялауына байланысты теңгені девальвациялауға мәжбүр болды. Бұл жағдайды күтуге болар еді, өйткені теңге Қазақстанның ақша массасында маңызды орын алатын резервтік валюта ретіндегі долларға байланыстырған. Қазақстан экономикасының долларизация

деңгейі өте жоғары. Дамушы елдерде, оның ішінде Қазақстанда валютаны девальвациялау экспортқа әсер ету мағынасында аз тиімді, өйткені бұл үшін күрделі салымдар қажет. Шетелдік жабдықтарға тәуелділігіне байланысты девальвация импортты тежемейді, керісінше инфляцияға әкеледі. Қазақстанда 2009 жылдың басында бір реттік әкімшілік девальвация жүргізілді, ресми тіркелген валютаға бағамы долларға 150тг мөлшерінде белгіленді. Валюта нарығындағы мемлекеттің енжар позициясы жағдайында (өзгермелі валюта бағамы) теңгенің құнсыздануы девальвацияның негативті әсерін күшейтті.

Осындай жағдайларда, инвесторлар капиталдың тұрақсыз валютадағы активтерден тұрақтыға ауысуын, тұрақсыздығы теңгенің бағамының ауытқуымен байланысты капиталды жергілікті қаржы жүйесі шеңберінен шығаруды әрекеттің дұрыс желісі деп есептеледі. Бұндай жағдайларда халықтың ұлттық валютадағы жинақтарының өсуін күту қиын.

Теңгенің бағамының серпіні қатынасындағы белгісіздік – ҚР экономикасындағы негативті процестердің ашылуының маңызды себебі. Экономикадағы бағамдық тұрақсыздық факторы өндірістік және инвестициялық белсенділікке тежегіш әсер етеді, пайыздық ставка деңгейін жоғары көтереді.

ҚР 2007 жылғы мемлекеттік экономикалық саясатының мәні елдің қаржы жүйесінің тұрақтылығын сақтауға ұмтылуында. Айырбас бағамының жаңа деңгейінде банк жүйесінің жұмыс қабілеттілігін сақтау бойынша шаралар қабылданды. Көптеген банктерде несие қаржысы сапасының маңызды төмендеуінде, міндеттемелер көлемі активтер көлемінен асып кетті.

Банктердің өтімділігі ҚР ҰБ тұрақтандырушы несиелерді беру нысанында қолданды. Әлемдік экономикада жақында жүргізілген девальвация толқыны ұлттық валюта бағамының көтеріңкілігін жою девальвациялық күтімнің тұрақтылығын қамтамасыз ете алмайтындығын көрсетті, бұны девальвациялаудан кейінгі жоғарғы пайыздық ставка куәландырады.

Әлемдік қаржылық дағдарыстың қазіргі сатысында (2009 ж.) Қазақстанда халықтың сатып алушылық қабілетінің төмендеуі сату көлемінің жан-жақты төмендеуіне, тауарлар бағасы мен кәсіпкерлер

пайдасының төмендеуіне әкелді, яғни жоғарғы әлеуметтік шығындар ақша массасын одан әрі қысу мен терең дефляциялық дағдарыс, несиелер бойынша пайыздық ставкалардың өсуі орын алды және оның салдарынан капиталды шығару күшейеді. Бұл жағдайда экономикаға жеке инвестициялардың өсуін күту қиын. Ұлттық валюта деген сенімсіздікті туындататын, экономиканы долларизациялау деңгейінің өсуін ынталандыратын, валюта нарығында долларға деген сұраныстың өсуіне әкелетін ақша массасының құрылымын нашарлататын, валюта бағамының болашағына қатысты анықсыздық сақталды. Экономикада іскерлік операциялар көлемін төмендету тенденциясын сипаттайтын салықтық түсімдер орын алады. Салықтық түсімдердің төмендеуінен пайда болған бюджет тапшылығының өсуі мемлекетті мемлекеттік бағалы қағаздарды сату көмегімен және олар бойынша пайыздарды төлеудің ұлғаюымен жаңа заемдар алуға итермелейді.

Девальвацияның тиімділігі оны экономикалық өсу саясатының элементі ретінде қарастырылғанда ғана орын алады, яғни өндіріс көлемінің ұлғаюы мен инвестициялық процестің тірілуі, түбінде теңгенің айырбас құнын тіркелген деңгейде ұстауға, шын мәнінде тұрақты валютаны және баға тұрақтылығын және ұлттық валютаға деген сенімді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Валюта бағамын төмендетуден болған әсер девальвациядан кейін инфляцияның жоғарғы қарқынын белгілеу нәтижесінде басылуы мүмкін және экономиканы кезеңдік девальвация мен инфляциялық серпілісінің нық шеңберіне әкелу мүмкіншілігі пайда болады.

Басқа валюталар қатысында ұлттық валюта бағасының азайуы импорттың үлкен үлесі мен маңызды сыртқы қарызға ие болған экономикаға қолайсыз әсер етті. Импорттың құны доллар бағамының өсуіне пропорционалды ұлғаяды, ол ішкі нарықта импорт тауарлар бағасының өсуіне әкеледі. Ішкі қарызға қызмет ету шығындары ұлғаяды.

Девальвацияның позитивті кезеңдері деп келесілерді атауға болады:

- экспорттаушылар кірістерінің көтерілуі;
- ішкі қарызға қызмет көрсету құнын азайту;
- ұлттық өндірісті импортты қысқарту есебінен дамыту мүмкіншілігі.

Девальвацияның негативті факторлары деп келесілерді есептеуге болады:

- ішкі нарықта ұлттық валютада бағаның өсуі;
- импорттық шикізатты пайдалану өзінің өзіндік құнын өсіруге әкеледі;
- бюджет кірістерді толығымен ала алмайды;
- ішкі қарызды арзандату әсері тізбекті төлемге қабілетсіздікпен төмендейді;
- мемлекеттік бағалы қағаздарға сұраныстың азаюы;
- отандық банк секторының еркін ақшалай қаражаттардың жылыстауымен және олардың шетелдік валютаға алмастырылуымен байланысты дағдарысы;
- импорттық тауарларға да, отандық тауарларға да бағаның көтерілуі және инфляция;
- инвесторлардың елдің тұрақсыз қаржы жүйесіне сенімінің төмендеуі;
- мемлекеттік бюджетті қаржыландырудың сыртқы да, ішкі де көздерін жабу;
- ақша массасының өсу қарқынын ұлғайту қажеттілігі;
- өндірістік сфераның маңызды өсуі жоқ;
- мемлекеттің несие рейтингінің төмендеуі, халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі;
- бюджетті секвестрлеуге байланысты әлеуметтік трансферттердің қысқаруы;
- банктердің дағдарысы, олардың бірігуі;
- салымдардың құнсыздануы.

Дамушы елдер өздерінің валюта резервтерін сақтау мақсатында валюталық саясаттың, басқа елдермен төлем және клирингтік мәмілелерді жасау ретіндегі әдісін, сонымен қатар сауда балансының тапшылығын жабу үшін аймақтық валюталар мен біріккен валюта қорларын құру жолымен валюталық қауымдастық пен интеграцияны дамыту пайдалануға тырысады. Валюталық интеграция процесі елдердің қарым қатынасын үзуінен, дамушы елдердің бақылауының сақталуымен, валюталық және қаржы-несие жүйесінің әлсіз дамуымен, шетелдік банктерден, валюталық және несие тәуелділігімен пайда болған кедергілермен қақтығысады.

- ревальвация – шетелдік валюта қатысында ұлттық валюта бағамын көтеру, бәсекелестікке шамасы келмейтін салаларда жұмыссыздықтың өсуіне әсер етеді;
 - валюталық шектеу – резиденттер мен бейрезиденттердің валютамен және басқалай валюталық құндылықтармен операцияларын заңды немесе әкімшілік тыйым салу, лимиттеу және регламенттеу. Олар мемлекеттің операцияларды қадағалау, тіркеу, статистикалық есепке алу бойынша шараларын қамтитын валюталық бақылаудың құрамдас бөлігі болып табылады. Олар валюта заңымен бекітіледі және келесі мақсаттарды қояды:
 - төлем балансын теңестіру;
 - валюта бағамын ұстау;
 - валюталық құндылықтарды мемлекет иелігіне шоғырландыру;
 - халықаралық төлемдер мен капитал аударымдарын реттеу, пайданы, бағалы қағаздарды, алтынды отанына қайтару;
 - шетелдік валютаны еркін сатып алу-сатуға тыйым салу.
- Валюталық шектеу принциптеріне келесілер жатады:
- валюталық операцияларды ҚР ҰБ орталықтандырылады;
 - ҚР ҰБ валюталық операцияларын лицензиялау;
 - валюта шоттарын толық немесе бөлшекті шектеу;
 - валюта айналымын шектеу.

Валюталық шектеу – сауда серіктестіктерін кемсіту және протекционизм саясатының құрамдас бөлігі, көбінесе саяси уәж бойынша. Сонымен қатар валюта шоттарын тоқтау, жекелеген мемлекеттерге қысым жасау мақсатында несие және экономикалық шектеуді ұйымдастыру мүмкін.

Валюталық шектеудің екі сферасын ерекшелейді: төлем балансының ағымды операциялары және қаржылық (капиталдар мен несиелердің қозғалысы, пайдалар мен салықтарды аудару және т.б.):

Ағымды операциялар бойынша келесілер пайдаланылады:

1. Шетелдік экспорттаушылардың осы елде сатудан түскен түсімдерін шектеу, олардың осы қаражаттарды иелену мүмкіншілігін шектеу.

2. Экспорттаушылардың валюталық түсімдерін валюталық лицензиясы бар өкілетті банктермен міндетті түрде сату.
3. Импорттаушыларға шетелдік валютаны сатуды шектеу.
4. Шетелдік валютаны импорттаушылардың форвартты сатып алуларына шектеу.
5. Біркағар тауарлар импортын шетелдік валютада төлеуге тыйым салу.
6. Экспорт және импорт бойынша төлемдер мерзімін шектеу.
7. Ұлттық тауарларды ұлттық валютада сатуға тыйым салу.
8. Операциялардың әртүрлі түрлеріне көптеген валюта бағамдарын қолдану.

Енжар төлем балансында (импорт экспорттан асық, теріс сальдо) келесі шектеулер қолданылады.

Шетелдік валютаны шығаруды лимиттеу, несиені, алтынды, бағалы қағаздарды беру.

Несие және қаржы нарығы қызметіне бақылау, валютаны шығару бойынша барлық операциялар ҚР ҚМ рұхсатымен жүргізіледі, шетелдік несиелерді тарту.

3. Заемдарды шетелдік валютада беруге ҚР ҰБ қатысуын шектеу.

4. Резиденттердің иелігіндегі шетелдік бағалы қағаздарды мәжбүрлеп алу және оларды валютаға сату.

5. Сыртқы қарызды өтеуді толық немесе бөлшекті тоқтату немесе оны ұлттық валютада шетелге аудару құқығынсыз төлеуге рұхсат.

6. Алтынмен операцияларға тыйым салу.

Белсенді төлем балансында (экспорт импорттан көп, оң сальдо):

ҚР ҰБ банктердің шетелдік міндеттемелерінің басым болуы;

Бейрезиденттерді инвестициялауға және ұлттық бағалы қағаздарды шетелге сатуға тыйым салу.

ҚР ҰБ шетелдік валютадағы заемдарды конверциялау.

Шетелдіктердің мерзімді салымдары бойынша пайыздарды ұлттық валютада сатуға тыйым салу.

Бейрезиденттердің ұлттық валютадағы салымдары бойынша теріс пайыздық ставканы енгізу.

Шетелдік валютаны елге әкелуге тыйым салу.

Шетелдіктерге ұлттық валютаны форварттық сатуға шектеу.

Мәжбүрлі депозиттерді пайдалану.

Әлемдік қаржылық дағдарыс, әрбір елдің ұлттық қаржылық және валюталық жүйелерін және өзара әрекеттегі ұлттық қаржы жүйелерінің жиынтығы ретіндегі, әлемдік қаржы жүйесін реттеу деңгейінің жеткіліксіз екендігін көрсетті.

Қаржылық дағдарыстың алдыңғы бағыттарының бірі ретіндегі валюталық дағдарыс ұлттық валютаның немесе бірнеше мемлекетердің валюталарының құнының күрт, терең құлауымен көрінетін және ұлттық немесе халықаралық валюта жүйесінде және ұлттық немесе халықаралық нарықта ұдайы өндіріс жүйесінде құрылымдық өзгерістерге әкелетін күрделі әлеуметтік экономикалық құбылыс болып табылады.

Қамтамасыз етілмеген ақша массасының ісінуі көптеген дериваттарды құру, акциялардың бағамдық құнының ұлғаюы есебінен жүзеге асады, онда оның алтын –валюта резервтерімен қамтамасыз етілуінен ажырайды. Қазіргі жағдайда мемлекеттік облигациялар нарығында сыртқы экономикалық қызметке бағытталған компаниялар акцияларына таралатын дәстүрлі дағдарысқа қарағанда қарқынды инвестициялардың ең өтімді және қызығушылықты объектісі ретінде мемлекеттік облигациялар нарығында құлау жүзеге асырылады.

Әлемдік қаржы ресурстарының ең үлкен үлесі ұлттық өкімет пен орталық банктер тарапынан бақылау жасалынбайтын американдық және еуропалық континентке айналады, ол әлем елдерінің қаржы нарықтарының тұрақсыздығына әкеледі.

Бағалы қағаздарда сипат алған жалған капитал нақты активтер мөлшерінен одан әрі алшақтайды. Бұл тенденция 90 жылдардың басынан бастап ақпараттық технологиялар тұрпағында дамиды. Жоғарғы технологиялы компанияларды капитализациялаудың өсу қарқыны, олардың нақты активтерінің өсу қарқынынан бірнеше есе асады, ал 2009 жылдың басына қаржы құралдарының жиынтық құны жалпы әлемдік өнімнен 12 есе асты.

Бұл қаржы дағдарысы үшін шекараның жоқ екендігін көрсетеді. Көптеген дериваттарды құру, акциялардың бағамдық құнын ұлғайту арқылы қамтамасыз етілмеген ақша массасының

бақыланбайтын ісінуі жүзеге асады, оның өсу қарқыны орталық банктердің алтын резервтерінен қамтамасыз етуден ауытқиды.

Қазіргі заманғы қаржылық дағдарысты айрықшалайтын ерекшелік болып сыртқы несиелерді ұлттық валютаның тұрақтылығын қолдау және төлем балансының тапшылығын жабу үшін кеңінен пайдалану табылады.

Қазіргі заманғы қаржылық дағдарыс саясатқа ешқандай қатысты емес, ол жахандандың салдары. Әлемдік қаржы нарығына, халықаралық кредиторларға сенімді жоғалтудан пайда болған қысым ұлттық қаржы және банк жүйесінің әлсіздігін анықтайды. Соңғы жылдары дағдарысты құбылыстарды ашудың жүйесін құратын факторлары болып капиталды дамыған елдерден дамушы елдерге, олардың қажеттілігінен көп көлемде шығару табылады. Елдерге капиталдың көп келуі несиелеу серпілісіне, қаржы жүйесінің ісінуіне, берілген несиелерді пайдалануға, бақылауды әлсіретуге, капиталдың өндірістік емес пайдалану сферасына бағытталуына әкелді.

Осының барлығы қаржылық тәуекелдің күрт өсуіне әкелді, экономикалық субъектілер мен халықтың төлем қабілетсіздігінің тізбекті реакциясына әкеледі. Үстем пайдаға бағытталатын отырып, шетелдік капиталдың жергілікті нарықтарды тұрақсыздандыратын және оларды бұзатын, ұлттық валютаны құнсыздандырып, сонынан арзандаған активтерді одан әрі бағаны көтеруге алып сатарлық үшін сатып алу жағдайлары кездеседі.

ХВҚ еркін айырбасталымды ұлттық валютаны енгізуді жалғастыруды қарастырады, бұл валюта бағамының төмендетілуіне әкеледі және шетелдік инвесторлардың отандық нарыққа енуін жеңілдетеді. Сонымен қатар ХВҚ ақша массасын қаржылық тұрақтылық үшін, оны дефляциялық қысу жолымен реттеудің монетаристік рецептін ұсынады. Шетелдік капитал ағыны жағдайында бұндай саясат ҚР ҰБ ақшалай қаражаттар мен өз шоттарына депозиттерді тартуды байланыстыру үшін шетелдік валютаны сатып алу мен облигацияларды шығаруды білдіреді. Нәтижесінде пайыздық ставка тұрақты өседі және жаңа қарыздар үлкен құнмен тартылады. Бірақ пайыздық ставкалардың өсуі кәсіпорындар мен несиенің тұрақтылық деңгейінен одан әрі алшақтайды. Ақырында

жинақталған құрылымдық үйлесімсіздік валюталық дағдарыс пен ұлттық валютаны девальвациялаумен шешіледі.

Халықаралық қаржы ұйымдарынан алынатын қаржылық көмек механизмі олардан көп жылдық тәуелділікті туғызыды.

Валюталық дағдарыстың тағы бір себебі – алдыңғы қатарлы батыс елдерінің әлемдік шаруашылықтағы көшбасшылық рөлін ұстауға ұмтылуында. Шетелдік инвестициялардың жаппай жылыстауы мен ұлттық активтердің құнсыздануы дамушы елдердің шетелдік несиеден тәуелділігін көтереді, оларды қарыз тәуелділігіне тығады. Кредиторлар ссуданы мерзімінен бұрын қайтаруды күтпеген уақытта талап етеді, халықаралық алып сатарлық капитал үшін бас тартады. Сыртқы қарыздарды ынталандыру саясаты арқылы елдің экономикалық потенциалы – борышкерлер үшін жағдай жасалады.

Әлемдік қауымдастық жаңа апатты қаржы дағдарыстарын болдырмау үшін өзінің қаржылық жүйесін қайта құру сатысында, оларды тұрақтандырудың жаңа құралдарын әзірлеуде.

Әлемдік валюта-несие қатынастарын дамыту бұрын тек қана жекелеген елдердің ұлттық жүйелерін қамтыған кезеңдік қаржы дағдарыстарымен ілеседі, ал XX ғасырдан бастап халықаралық сипатқа ие болды.

Қаржы дағдарыстарының мүмкіншіліктері капитал қозғалысы мен нарық қызметтері типіне салыған. Әлі құрылмаған болашақ құн мәмілелері қаржыландырылады. Бірқатар елдердегі халықаралық валюта-несие жүйелеріндегі үйлеспеушіліктерді және олардың қызметтерін уақытша тоқтауға әкелетін, несие-қаржы жүйесінің бұзылуы халықаралық қаржы дағдарысы болып табылады. Қаржылық дағдарыс бір мезетте әлемдік қаржы жүйесінің әртүрлі сфераларын қамтиды: ақша капиталы, несие мекемелері мен мемлекеттік қаржы. Елден, ең алдымен, шетелдік капитал, сонынан ұлттық капитал кетеді, шетелдік валютаға деген сұраныс өсе бастайды. Осы өсетін сұраныс елдің валюта резервтерінің ең үлкен деңгейін де қанағаттандыруға қабілетті емес.

Қаржылық дағдарыстар әлемдік экономикалық дамудың тұрақсыздық, капиталдарды жұмылдыру және орналастыру сферасындағы дағдарысты, елдердегі валюта резервтерін

басқарудағы сәйкессіздік сипаты болып табылады. Олар қаржылық дағдарыстың пайда болуының маңызды себебі болып қысқа мерзімді нысандағы шетелдік ссудалық капиталды жаппай тарту болғандығын көрсетті.

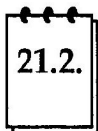
Қаржылық дағдарыс материалдық өндіріс секторы мен капиталдың жинақталуына теріс әсер етеді. Жұмыс күшінің жұмыспен қамтылуы, жалпы ішкі өнімнің төмендеуі, төлем балансының тапшылығы, сыртқы сауданың өсу қарқынының төмендеуі, бәсекелестіктің өршігуі маңызды мәселе болып отыр.

Қаржылық дағдарыстар әлемдік қаржы жүйесін қайта құрудың, үлкен ашықтықты енгізудің, есептілікті жақсартудың, ұлттық экономикалық саясатты нығайтудың қажеттілігін көрсетті.

ҚР ҰБ валюта заңдылығын жетілдіру облысында тізбекті саясатты жүргізеді. Бұл процесс ағымды экономикалық саясатты бөлшекті бағалауға негізделеді.

Көптеген валюталық шектеулер алып тасталынды, валюталық операцияларды лицензиялау жойылды.

Валюта-экспорттық бақылауды жүзеге асыру банк қызметтерінің күрделі бағыттарының біріне жатады. Кәсіпорындарға қауымдастықтың жаңа нысандары ұсынылды. 2007 жылдың I қаңтарынан бастап ҚР жеңілдетілген жағына қарай экспорт-импорт бақылауының жаңа тәртібі енгізілді.

Валюта ресурстарын қалыптастыру мен пайдалану

Сыртқы экономикалық байланыстарды қаржылық реттеу Қазақстан Республикасының халықаралық экономикалық қатынастарының дамуында маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар орталықтандырылған валюта қорларын қалыптастыру мен пайдалану жүргізіледі.

Сыртқы экономикалық қатынастарды ырықтандыруға байланысты валюталық қаражаттардың негізгі бөлігі коммерциялық кәсіпорындардың валюталық шоттарына түседі. Бірақ ұлттық валюта болып табылатын теңгені нығайту және мемлекеттің

Қазақстандағы валюталық қатынастарға қатысуы үшін параллель түрде орталықтандырылған валюта қорлары құрылады, оның бір бөлігін міндетті түрде мемлекеттің белгілеген ресми бағамы бойынша мемлекетке береді. Ең алдымен мемлекеттің алтын валюта резервтері ҚР ҰБ қалыптастырылады. Ресми валюта бағамы ұлттық валюта нарығында нақты валюта түрі бойынша сұраныс пен ұсыныс негізінде қалыптасады.

Валюталық резерв екі бөлікке бөлінеді:

- бір бөлігі ішкі валюта нарығында теңгенің тұрақты бағамын ұстау, Қазақстан экономикасына шетелдік капиталға қолайлы климат құру үшін тұрақтандырушы қорды құруға кетеді;
- келесі бөлігі ҚР ҚМ сыртқы мемлекеттік қарызды төлеу, азық-түлікті, дәрі-дәрмектер және импорттық сатып алу, мемлекеттік бюджеттен бөлінген қаражаттар үшін сатылады.

Сыртқы экономикалық қызметті жүргізетін барлық экономикалық субъектілер валюта заңдылығына ҚР «Валюталық реттеу туралы» Заңы, «Валюталық операцияларды жүргізу тәртібі туралы» Заңға бағынышты акті негізінде жауапты болады. Қаржылық бақылауды өкілетті банктер, валюталық және кедендік бақылау органдары жүзеге асырады. Егер де өкілетті банктер валюта түсімін мемлекетке сатудың белгіленген тәртібін бұзатын болса, олар ҚР ҰБ тарапынан валюталық операцияларды жүргізуге лицензияны қайтарып алумен жазалануы мүмкін. Валюталық түсімді сату нормативтерін үкімет белгілейді және елдегі жинақталған алтын валюта резервтері мен экономикалық жағдайдан тәуелділікке кезеңдік қайта қарастырылады.

Валюталық ресурстар орталықтандырылған және бөлшекті болуы мүмкін.

Мемлекеттің орталықтандырылған ресурстары экономиканың мемлекеттік секторының өнімдерін, тауарлы мен қызметтерін сатудан түскен түсімдер, шетелдік валютадағы кедендік баждар мен кедендік төлемдер, шетелдік қатысушылардан түскен салықтар, валюта заңдылығын бұзғаны үшін айыппұлдар мен өсімдер, шетелдік банктерге орналастырылған депозиттерден түсімдер, шетелдік мемлекеттердің несиелері мен заемдарынан, шетелдік валютадағы гранттар түсімі мен шетелдік көмектер

есебінен қалыптасады. Орталықтандырылған валюта ресурстары валюталық интервенцияларға, сыртқы мемлекеттік қарыздарды өтеуге, халықаралық ұйымдарға мүшелікке төлемге, импорт бойынша сатып алуға бағытталады.

ҚР үшін қаржы ресурстарының маңызды көзі болып Қазақстанның әлемдік экономикаға интеграциялануы үшін материалдық көмек ретінде пайдаланылатын, ХВҚ несиелері болып табылады.

Кез келген экономикалық субъект заңды тұлға бола отырып, экспорттық мүмкіндіктерді иеленіп, нарықтық экономика жағдайында әлемдік нарыққа дербес шығу, шетелдік серіктестермен тікелей байланыс орнату құқығын алды. Сыртқы экономикалық қызмет валюталық өзін-өзі өтеу негізінде жүзеге асырылады. Оның қызмет нәтижесі кәсіпорын қызметінің жалпы нәтижесіне құрамдас бөлік болып енеді.

Кәсіпорынның валюта ресурстарының негізгі көзі болып өнімді экспортқа сатудан түскен түсім табылады. Импорттық шикізатты төлеу үшін банктердің валюталық несиелері пайдаланылуы мүмкін.

Кәсіпорын валюта қорын сыртқы экономикалық операцияларды өкілетті банктегі ағымды валюта шотына түсетін, валюталық түсім бөлігі есебінен қаржыландыру үшін құрады. Осы қордағы ақшалай қаражаттардың көлемі сыртқы экономикалық операциялар нәтижесіне тәуелді болады. Осы қордың мақсатты тағайындалуы – жаңа техника мен технологияны кәсіпорындардың тауарлар экспорты көлемін көтеру мақсатында ендіруге жағдай жасауға экономикалық қызығушылығын көтеру.

Егер де кәсіпорын сыртқы экономикалық операцияларды жүргізбесе, онда валюта қорын ішкі нарықта сатып алған шетелдік валюта есебінен қалыптастырады. Валюталық қор қаражаттары импорттық операцияларды жүзеге асыру үшін, нарықтық баға бойынша ұлттық валютаны сатып алуға пайдаланылуы мүмкін.

Валюталық қор қаражаттарының басым бағыты – экспорт өнімдерінің реконструкциясы, техникалық қайта жарактануы, жаңалануы, оның сапасын, бәсекеге қабілеттілігін көтеру, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу. Валюталық қор жаңа,

жоғарғы тиімді технологияларды, лицензияларды, машиналар мен қондырғыларды, импорттық шикізатты сатып алуға, импорттық қондырғыны жөндеуге төлемге, шетелге іс-сапаралар шығынын, шетелде мамандарды даярлауға және т.б. жұмсалуды мүмкін.

Валюталық қордың ақшалай қаражаттары валюталық несиелерді өтеуге, олар бойынша пайыз төлеуге; сонымен қатар әлеуметтік сфераның дамуы үшін импорттық дәрі-дәрмектерді, медициналық техниканы, тауарларды сатып алуға пайдаланылуы мүмкін. Валюталық қордан сыртқы экономикалық ұйымдардың қызметтері үшін комиссиялық сыйақылар, шетелдік серіктестерге келісім шарттарын бұзған жағдайда айыппұлдар мен тұрақсыздық төлемі төленеді. Пайдаланылмаған валюталық қаражаттар одан әрі пайдалану үшін жинақталады.

Кәсіпорындар өздерінің валюталық қорларын біріктіріп және шетелдік заңды тұлғалардың жарғылық капиталына қатысу үшін сала алады немесе өздерінің филиалдарын, еншілес кәсіпорындарын, өкілеттіліктерін аша алады.

Кәсіпорындар экспорт пен импорттың қолайлы шартын қоса келісім жасай отырып сыртқы экономикалық объектілерді құра алады.

Барлық сыртқы экономикалық қызмет келісім міндеттемелері негізінде жүзеге асырылады. Ал бұл екі тараптың да тұрақсыздық төлемі мен айыппұлдарды төлейді және өздерінің валюталық қорларының шығындарын өтейді дегенді білдіреді.

Кәсіпорындардың сыртқы экономикалық байланысты дамытуға деген экономикалық қызығушылығы өсіп отыр, олардың сауда, өндірістік, инвестициялық, ғылыми-техникалық, кеңес берушілік және т.б. шараларға қатысуын анықтайды. Кәсіпорындарға шетелдерде еншілес кәсіпорындарды, филиалдарды, өкілдіктерді ашу, басқа елдердің қор және тауар биржаларында бағалы қағаздарды сатып алу және сату құқығы берілген. Ел аумағында шетелдік серіктестіктің қатысуымен ашылған біріккен кәсіпорындардың капиталына қатысу мүмкін. Сонымен қатар мұнда тараптардың ресурстары оларды бірігіп пайдалану үшін біріктіріледі.

Шетелде кәсіпорын құру келесі жолдармен мүмкін:

- жарғылық капиталға 100% салу;

- үлесті бастамада;
- әрекеттегі фирмалардың активтерін сатып алу жолымен.

Отандық кәсіпорындардың меншікті қаражаттары, саланың орталықтандырылған валюталық қорлары, сонымен қатар ішкі немесе сыртқы нарықтан алынған қарыз қаражаттары есебінен шетелдік инвестициялар қардыландырылуы мүмкін.

Мүдделі кәсіпорындардың валюталық қорларының қаражаттарынан, валюталық операцияларды жүргізуге лицензиялары бар банктерің, шетелдік банктердің, шетелдік қатысуымен банктердің, шетелдік отандық банктердің несиелерінен қарыз қаражаттары жинақталады.

Сыртқы экономикалық қызмет шетелдік кәсіпорындар қызметінен пайда, дивиденд, бағалы қағаздармен операциялардан кірістер алу үшін жүргізіледі. Бұл кірістер Қазақстанға аударылады және шетелге өндірісті кеңейту үшін аударылады. Аударылатын кірістер отандық кәсіпорындардың шаруашылық қызметтерінің нәтижелеріне қосылады.

Инвестиция жасау үшін елді таңдауда отандық кәсіпорындар екі қайтара салық салуды болдырмау үшін оның салық заңдылығын зерттеулері керек және мүмкін салықтық жеңілдіктерді анықтау, шетелден пайданы аудару тәртібін, жалақы деңгейі мен шикізат ресурстарына бағаны, Қазақстанмен инвестиция жасалынатын ел арасындағы халықаралық келісімнің болуын қарастыру керек.

Сыртқы экономикалық қызметті дамытудың алғы бағыты болып шетелдік инвестицияны қосымша материалдық және қаржылық ресурстарды алу мақсатында тарту табылады. Шетелдік инвесторлар ретінде келесілер қатыса алады:

- шетелдік заңды тұлғалар;
- шетелдік жеке тұлғалар;
- азаматтығы жоқ тұлғалар;
- шетелді тұрағын Қазақстан азаматтары;
- шетелдік мемлекеттер;
- халықаралық ұйымдар.

Валюталық түсімдер, мүліктік және интеллектуалды құндылықтар түріндегі шетелдік инвестицияларды түсу әдістері келесідей:

- біріккен кәсіпорындардағы үлесті қатысу;
- толғымен шетелдік инвесторлардың немесе оның филиалдарының иелігіндегі кәсіпорындарды құру;
- отандық кәсіпорындарды, олардың мүлкін, пайларын, бағалы қағаздарын сатып алу;
- заемдарды, несиелерді, мүліктік құқықтарды сатып алу.

Шетелдік инвестициялар объектісі болып халық шаруашылығы салаларында құрылғын, қайта жөндеуден өткен, жетілдірілген кәсіпорындар, Қазақстанның мемлекеттік органдарының бағалы қағаздары, мүліктік құқықтар, интеллектуалдық құқықтар, жаңа техника, жоғарғы тиімді технология, мақсатты ақшалай қорлар қатысуы мүмкін.

Қазақстан заңнамасы елдің экономикасына шетелдік капиталды кеңінен тарту үшін шетелдік инвесторларға капиталдың сақталуы мен шығындарын өтеуді, жеңілдетілген салық салуды және пайданы шетелге еркін аударуға, оларды резервтік валютаға аудару мүмкіндігіне, кедендік жеңілдіктерге, тәуекелден қорғаудың сақтандыру жүйесіне кепілдік бере отырып, жеңілдетілген қаржылық жағдайды қамтамасыз ету керек.

Қазақстан заңнамасында шетелдік инвестицияларды мемлекет меншігіне айналдыруға болмайтыны және тәркіленбейтіні немесе инвестициялау валютасында толық өтегенге дейін пайызды төлеумен сәйкес тәркілеу туралы көрсетілуі керек. Өтемақы көзі ретінде мемлекеттік алтын-валюта резервтерін пайдалануға болады. Шетелдік инвестор мемлекеттің заңға қайшы әрекеттері салдарынан шығынға ұшыраса, онда алынбаған пайдаға өтемақы талап етуге құқылы.

Кез келген мемлекеттің аумағындағы біріккен кәсіпорындар – бұл ерекше ұйымдастыру-құқықтық нысан. Бұл кәсіпорындардың жарғылық капиталы әртүрлі мемлекеттердің қатысушыларының үлестерінен тұрады.

Қатысушылардың жарғылық капиталына салымдар мөлшері құрылтайшылық құжат пен жарғыға сәйкес шетелдік валютада көрсетілуі мүмкін және кәсіпорының қалыпты жұмыс істеу қажеттілігі арқылы анықталады.

Салымдар үлесі ақшалай, мүліктік және интеллектуалды нысанда жүзеге асырылуы мүмкін. Сонымен қатар қаржыландыру жекелеген қатысушылардың мүмкіншілігіне қарай кезеңді болуы мүмкін.

Өрекеттегі біріккен кәсіпорындар қызметі негізгі капиталдың амортизациясы (жеделдетілген), әр елдің банктерінің несиелері, қатысушылардың қосымша жарналары, резервтік және сақтандыру қорлары, сақтандыру компанияларының төлемдері есебінен қаржыландырылуы мүмкін.

Жалпы пайда резервтік қорды құру үшін пайдаланылады. Банктің несиелері бойынша пайыздар төленеді, өткен кезең шығындары жабылады, салық салу бойынша жеңілдіктер алып тасталынады. Қалған пайда кәсіпорын орналасқан елдің салық заңдылығына сәйкес салық салуға ұшырайды. Басқарма салық салудан кейін қалған таза пайданы бөлінетін және бөлінбейтін пайдаға бөледі. Бөлінбейтін пайда өндірісті кеңейтуге қалады. Пайданы бөлу қатысушылар арасындағы мәміле және олармен бекітілген бөлу нормативтеріне негізінделген, жарғылық мен құрылтайшылық құжаттарда көрсетілген принциптерге сәйкес жүзеге асырылады.

Өткен жылдың шығындарын жабу резервтік қордан жүргізіледі. Егер де бұл қаражаттар жеткіліксіз болса, онда пайдадан құрылған басқа қорлардың қаражаттары немесе қатысушылардың қосымша мақсатты жарналары, сонымен қатар басқа есеп кезеңінің болашақ пайдалары колданылады. Өткен жылдың шығындарын өтеуге бағытталған пайдаға салық салынбайды, яғни жинақталған пайда немесе шығындарды қалыптастыру мақсатында өткен жылдың шығындарын ағымды қызметтің нәтижесіне ауыстыру жүзеге асырылады.

Егер де біріккен кәсіпорындар таратылса немесе шетелдік қатысушы оның құрамынан шықса, ол тарату немесе шығу уақытына кредиторлар алдындағы міндеттемелерді өтегеннен кейін, қалдық құны бойынша өз салымын ақшалай немесе мүлікті нысанда кері қайтарып ала алады. Қаржаттардың қалған бөлігі қатысушылар арасында салынған үлестері үйлесімділігінде бөлінеді.

Шетелдік қатысушылар салықтарды төлегеннен кейін пайда, дивиденд, инвестициялар, пайыздар, өтемақы сомалары, инвестициялау объектілерін сатудан түскен сома түріндегі шетелдік ваютадағы қаражаттарды шетелге аударады.

Қолайлы инвестициялық климатқа байланысты, ҚР на тіркелген біріккен кәсіпорында саны өсуде, бірақ олардың 30% ғана қалыпты жұмыс істеуде. Олардың жұмыстарының кемшіліктеріне келесілер жатады:

- кеден органдары мен банктерде экспорт-импорт шарттарын тіркеудің күрделі және ұзақ іс-әрекеті;
- кеден заңдылығының ашық еместігі мен тұрақсыздығы;
- салықтар мен кедендік баждардың жоғарғы деңгейі;
- әлі кеденнен өткелден тауарға алдын-ала төлемді талап ету;
- банк несиелерінің жоғарғы құны, тенге девальвациясы, несиені алудағы шығындардың жоғарылығы;
- құқықтық нормаларды мемлекеттік қызметкерлердің әділетсіз талқылауы;
- мемлекеттік органдардың тексеру сандарының көп болуы;
- орта буынды білікті мамандардың жеткіліксіздігі, біріккен кәсіпорындардың бюджеттік мекеме болып табылатын тұтынушыларының төмен төлем пәні;
- заңсыз әкелінген, сапасыз өнім тарапынан бәсекелестік;
- нарыққа қатысушылардың монополистік немесе монополиялық билігі;
- мемлекеттік реттеудің экономикалық әдістерінің емес, әкімшілік әдістерінің басым болуы;
- жергілікті сапалы шикізат пен қондырғылардың болмау мәселесі, суға, электр энергиясына, байланысқа, көгілдір отын бағасының өсуі мен оларды берудегі өндірістік процесте сипатталатын, кезеңдік өшірулермен байланысты төменгі сапалы қызметтер;
- маркетингтік ақпараттарды алудың қиындығы;
- жергілікті билік органдарының қайырымдылық жасауға талабы және т.б.

Шетелдік капиталды тарту, кәсіпкерлік тәжірибесін жинақтау, елдің экспорттық потенциалын дамыту үшін құрылған, еркін экономикалық аймақтарда жеңілдетілген жағдайлар белгіленеді:

шетелдік капиталды кәсіпорындарды тіркеудің жеңілдетілген тәртібі, пайдаға салық ставкаларын төмендету, жеңілдікті кеден режимін (экспорт пен импортқа кедендік баждарды азайту) белгілеу, орналасқан елде және шетелде де аймақтық бюджеттер мен басқалай қаржы көздерінің қаражаттарын тарту.

Қазақстан үшін инвестициялар – бұл тек қана өсудің бір көзі емес, сонымен қатар әлемдік экономикаға өсудің алғы шарты болып табылады.

Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына жолдаған Жолдауында қоғамның дамуының негізгі басымдықтарының бірі ретінде шетелдік инвестициялардың жоғарғы деңгейі мен ішкі жинақтарға негізделген экономикалық өсуді ерекшелейді. Шетелдік капиталды тарту саясаты Қазақстанның дамуының жалпы экономикалық стратегиясынан шығады.

1993–1998 жылдар аралығында Қазақстан экономикасына тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ағына 8 млрд долларға жетті, оның ішінде 47% мұнайгаз секторына, 29% кара және түсті металлургияға.

Бұл кезеңде негізгі инвесторлар болып АҚШ, Оңтүстік Корея, Англия, Түркия, Қытай есептеледі.

Қазақстанның қолайлы инвестициялық климаты республика экономикасын дамытуға қатысу үшін шетелдік инвестицияларды тартады, ал бағыттардың бірі болып мұнайгаз өндіруші және тау металлургиялық сияқты салаларды қамтитын басымдықты салаларды қамтиды. Республиканың шетелдік инвестицияларды тарту сферасындағы саясатына сенім білдірген компаниялардың ішінде келесідей ірі және әлемге танылған компаниялар бар: Шеврон, Мобил, Амоко, Тексако, Аджип, Бритиш газ, Эльф Акитен, Бритиш Петролиум, Стагойл, сонымен қатар Солтүстік Американың, Еуропа мен Азияның, Ресейдің көптеген компаниялары бар. Егер де тамақ өнеркәсібі мен кара металлургияға үлес салмақ 5%-дан құраса, мұнайгаз саласына – 60% құрады (29-сурет).

29-сурет. 2005 жылы Қазақстан Республикасына тартылған тікелей шетелдік инвестициялардың салалық құрылымы.

Алғашқы біріккен кәсіпорындар жұмысының нәтижесі қазақстандық инженерлер мен мамандардың батыс технологияларын игергендігін және олардың шетелдік әріптестерден кем түспейтіндігін көрсетті. Осындай жемісті ынтымақтастықтың мысалы болып Каспий теңізінің қазақстандық бөлігінің табиғи байлығын зерттеу мен әзірлеу бойынша «Тенгизшевройл» БК табылады. Мысалы, «Қазақстан-каспийшельфінің» республиканың мұнайгаз кешенін дамытуға жиынтық инвестициялары 220 млн АҚШ долларын құрады, оның 20 млн доллары Каспий маңындағы аймақтардың әлеуметтік инфрақұрылымын дамытуға салынған.

1991-2005 жылдар аралығында Қазақстан экономикасына тартылған тікелей инвестициялар көлемі 13 млрд теңгені құрады.

Қазақстан өзінің инвестициялық қызметінің басынан бастап Халықаралық валюта қорымен, Халықаралық Қайта құру және даму банкімен, Еуропалық Қайта құру және даму банкімен, Азия Даму банкімен, Жапонияның Эксимбанкімен және басқалай халықаралық қаржы ұйымдарымен ынтымақтастықта. Шеврон, Тексако, Шелл, АджипКСО, ЭкксонМобил сияқты ірі шетелдік компаниялар тарапынан шетелдік салымдар өнеркәсіптің өндіруші салаларына бағытталды. Бұл табиғи шикізатты өндіруді өсіруге және ҚР шетелдік валюта ағынын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Мысалы, Royal Dutch Shell Plc ағылшын-голланд концерні

өз қызметінің 15 жылында Қазақстан экономикасының дамуына 3 млрд. доллардан астам қаражат салды. Қазақстандық жобаларға инвестициялардың жыл сайынғы көлемі соңғы жылдары 700 млн. долларға жетті.

1993 жылдан бастап Халықарылық Қайта құру және даму банкі ҚР жалпы сомасы 1924 млн. долларды құрайтын 23 заем берді. 1997 жылдан кейін шетелдік инвестициялардың 66% мемлекеттік басқаруға, энергетикаға және қаржыны басқаруға бағытталды. 2008 жылы Әлемдік банк денсаулық сақтау, ғылым, экология, кедендік әкімшілер, қоршаған ортаны қорғау облысындағы төрт жобаны жүзеге асыру үшін 173,9 млн. доллар көлемінде заем берді, ал 16 жылдық біріккен жұмысында ҚР жалпы сомасы 2 млрд. доллар болатын 32 заем берді.

Азия Даму банкі ҚР 14 жыл қызметінде қазақстандық банктармен бірге жалпы сомасы 1,7 млрд. доллар болатын 80–ге жуық жобаны қаржыландырды, ал кіші және орта бизнесті қолдауды іске асыру шеңберінде жалпы сомасы 1,1 млрд. доллар болатын 168500 кіші заемдарды берді, сонымен қатар 70% жеке секторда, 30% мемлекеттік секторда.

Мемлекеттер арасындағы халықаралық ынтымақтастық нысандары болып халықаралық ұйымдар мен қорлар табылады. Олар саясат, экономика, әлеуметтік, ғылым, мәдениет салаларында жалпы әлемдік тапсырмаларды шешу үшін біріктіруші рөл атқарады. Олар өз қорларын қатысушылардың ақшалай қаражаттары есебінен құрады. Қатысушы елдердің бірінғай валюта-қаржылық және несие саясаттарын жүзеге асыру мақсатында мемлекеттік мәмілелер негізінде ақшалай қаражаттардың мемлекет аралық мақсатты қорларын құрады.

Қазақстан көптеген халықаралық ұйымдар мен мемлекет-аралық қорлардың қатысушысы болып табылады. Оларды әртүрлі белгілер арқылы жіктеуге болады, олардың ішіндегі алдыңғысы болып кірістерді қалыптастыру және қызмет ету әдісі табылады.

Қорлар мен ұйымдардың келесі типтерін ерекшелеуге болады: салымшылардың үлесі қатысушымен жарғылық капитал негізінде қызмет ететін, қатысушыларға несие беретін және мақсатты тағайындалған қорлары құратын қаржы-несие ұйымдарының

мемлекетаралық және халықаралық қорлары. Олар пайыз нысанында алынған кірістерді салымдар бойынша дивидендтерді төлеуге, мақсатты және резервтік қорларды қалыптастыруға бағыттайды.

Осындай ұйымдарға келесілер жатады:

- Халықаралық есеп айырысу банкі;
- Халықаралық инвестициялық банк;
- Халықаралық даму ассоциациясы;
- Халықаралық қаржы корпорациясы;
- Инвестицияны кепілдендіру бойынша көп тарапты агенттік;
- Инвестициялық таластарды шешу бойынша халықаралық орталық;
- Экономикалық қауымдастықтың халықаралық банкі;
- Халықаралық Қайта құру және даму банкі;
- Халықаралық валюта қоры;
- Еуропалық Қайта құру және даму банкі.

Халықаралық валюта-қаржы ұйымдары әлемдік экономиканың даму облысындағы белгілі тапсырмаларды шешу үшін қатысушы елдердің қаржылық ресурстарын біріктіру жолымен құрылады. Ол тапсырмалар келесідей болуы мүмкін:

- әлемдік экономиканы тұрақтандыру және реттеу, халықаралық сауданы қолдау мен ынталандыру мақсатында халықаралық валюта және қор нарықтарындағы операциялар;
- мемлекетаралық кредиттер – мемлекеттік жобаларды және бюджет тапшылығын қаржыландыруды жүзеге асыруға несиелер;
- бірнеше елдің мүдделерін қамтитын халықаралық жобалар облысындағы инвестициялық қызмет;
- бір елдің мүддесін қамтитын, халықаралық бизнеске (мысалы, инфрақұрылымдық жобалар, ақпараттық технологиялар облысындағы жобалар, көлік және коммуникациялық тораптарды дамыту және т.б.) әсер ететін ішкі жобалар бойынша инвестициялық қызмет;
- қайырымдылық қызметі (халықаралық көмек бағдарламаларын қаржыландыру);
- іргелі ғылыми зерттеулерді қаржыландыру.

Халықаралық валюта-қаржылық ұйымдар өз қызметтерін жүзеге асыру үшін қаржылық және инвестициялық талдау мен тәуекелдерді басқарудың озық технологияларының потенциалды инвестициялық жобаларын іргелі зерттеуден жаханды қор нарықтарындағы операцияларға дейінгі барлық спектрін пайдаланады.

Бұл ұйымдар қызметінің тиімділігі қатысушы елдер үкіметтерінің өзара әрекетіне тәуелді болады. Валюта-қаржылық ұйымдардың инвестициялық қызметтері ірі халықаралық жобалар бойынша тәуекелдерді басқару мен сақтандыруды жүзеге асыратын, мемлекеттік экспорттық несие агенттіліктерімен тығыз ынтымақтастықта болады.

Қаржы халықаралық банктер мен қорлар қатынасында қызмет етеді, жарғылық капиталды жұмылдырады, түсім мен пайданы бөледі, өз қорларын қалыптастырады. Жарғылық капиталды қалыптастыру көзі ретінде ұлттық және халықаралық қаржы-несие институттарының қаражаттары, валюталық қорлар мен қатысушы елдердің бюджеттері пайдаланылады.

Белгілі облыста ұлттық ұйымдардың қызметін үйлестіретін халықаралық және әлемдік институттарға келесілер жатады:

- Біріккен ұлттар ұйымы (БҰҰ) институттарымен;
- Халықаралық уақыт бюросы;
- Атом энергетикасы бойынша халықаралық агенттілік;
- Теңіз спутник байланысының халықаралық ұйымы;
- Ғылыми жұмысшылардың әлемдік федерациясы;
- Заңгер-демократтардың халықаралық ассоциациясы;
- Бухгалтерлік есептің халықаралық комитеті;
- Банктік қадағалау бойынша Базель комитеті;
- Сақтандырушылардың халықаралық одағы;
- Кеден тарифтерін жариялау бойынша халықаралық одақ;
- Мемлекеттік қаржылардың халықаралық институты және т.б.

Көрсетілген институттардың әрқайсысы өзінің қаржылық ресурстарын елдердің мүшелік жарналарынан қалыптастырады және өзінің ерекше миссиясына ие:

Кезеңді түрде өткізілетін ғылыми бағдарламалар мен конгресстер және оларды жүргізу бойынша шығындар қатысушы елдер

есебінен қаржыландырылады. Конференцияларда ғалымдар адамзат өмірінде жаханды мәнге ие өзекті зерттеулердің нәтижелерін баяндайды.

Білімнің белгілі облыстарындағы халықаралық ғылыми зертханалар, институттар, кешендер, ассоциациялар. Олар мемлекеттерді, ғалымдарды, ғылыми ұйымдарды біріктіреді, олардың қызметін үйлестіреді. Олар мүшелік жарна қаражаттары, қайырымдылықтардан, қатысушы елдер бюджеттері есебінен өмір сүреді. Оларға келесілер жатады:

- күшті магнитті аудандар мен төменгі температуралардың халықаралық зертханалары;
- желімдеудің халықаралық институты;
- халықаралық математикалық орталық;
- ғылыми одақтардың халықаралық кеңесі және т.б.
- Қызметтің белгілі түрінде қаражаттарды жинаумен және көмек көрсетумен айналысатын халықаралық ұйымдарға келесілер жатады:
- жабайы табиғаттың әлемдік қоры;
- «Олимпиадалық ынтымақтастық» қоры.

Көрсетілген қорлар жарналардан, жеке қайырымдылықтардан, баспа қызметінен алынған қаражаттардан қалыптасады. Олар мақсатты шараларды қаржыландырады.

ҚР ҰБ мемлекеттің сыртқы қарызын төлеуге пайдаланылатын алтын-валюта резервтерін қалыптастыру мен жинақтау мөлшеріне жауапты болады. ҚР ҰБ халықаралық резервтері 30.09.2008 жылы тұрақты бағада келесідей болды:

1. Таза халықаралық резервтер, млн.доллар – 21836,0, оның ішінде:
 - еркін айырбасталатын валютадағы таза активтер – 19920,8;
 - алтын – 1915,2.
2. Ақша базасы, млрд.тенге – 1754,9, оның ішінде:
 - тар – 1546,5;
 - екінші деңгейлі банктердің ҚР ҰБ мерзімді депозиттері – 208,2.
3. KZT/USD валюта бағамы – 120,3 теңге/доллар.
4. Бір троя унцияларына алтын бағасы – 828,5 теңге.

Қазақстан Республикасында ХВҚ нұсқамаларына сәйкес алтын-валюта резервтерінің жеткіліктіліктің белгілі деңгейі критерийі ретінде резервтер көлемінің сыртқы сауда көрсеткіштеріне, оның ішінде импорт көлеміне қатынасын пайдаланады. Импортты қамтамасыз ету жеткіліктілігі 14 апта болуы керек деп есептейді. Елдің алтын-валюта резервтерін басқару ҚР ҰБ жүргізетін валюталық саясаттың құрамдас бөлігі болып табылады, келесі актілер негізінде жүргізіледі:

27.12.1993 ж. Президенттің «Мемлекеттің резервтерін қалыптастыру және валюталық шығындарды реттеу бойынша кейінге қалдырылмайтын шаралар туралы» жарлығы;

«ҚР ҰБ алтын-валюта резервтерін қалыптастыру мен пайдалану тәртібі туралы» Ереже.

ҚР алтын-валюта резервтері құрамында әлем елдерінің алғы валюталары бар, бірақ АҚШ долларының үлесі 85%-ға жуық.

Әлемнің 240 елінде валютаның 161 түрі пайдаланылады. Бұл әлемнің 79 елі, олардың құзіреттілігіне тыс шығарылған төлем құралдарын пайдаланады дегенді білдіреді. Ұлттық валюталар олардың халықаралық мәртебесіне тәуелділікте ерекшеленеді:

Аз дамыған елдердің және күшті мемлекеттік реттеуші елдердің тұйық валюталары.

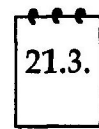
Шекаралас аумақтарда басқаларына айырбастауда пайдаланылатын ішкі валюта.

Елден шетте пайдаланылатын, толығымен айырбасталатын, келісім шарттарды жасауда пайдаланылатын халықаралық валюта, бірақ олардың көлемі шектелген.

Үлкен көлемде пайдаланылатын резервтік валюталар, елдің орталық банктері оларда халықаралық резервтерді сақтайды.

Тенге ішкі валютаға жатады. 2008 жылғы резервтік валюталарға келесілер жатқызылды: АҚШ доллары, евро, жапондық иена, фунт стерлинг. Негізгі талаптар – капиталдың шекара арқылы еркін қозғалысы және валюталық шектеулердің болмауы. Ұлттық экономиканың көлемі маңызды фактор болып табылады. Жалпы әлемдік өнімнің жоғарғы үлеске ие мемлекеттердің валюталары бәсекелестік артықшылыққа ие (АҚШ жалпы ішкі өнімі жалпы әлемдік өнімнен 20 пайызға артық) қатысушылар тарапынан сенім,

ауытқулырадың болмауы, дамыған валюталық және қор нарықтары. Нью-Йорк пен Лондонның жақсы капиталдандырылған нарықтары АҚШ доллары мен фунт стерлингтің резервтік мәртебесінің іргетасы болып табылады; акциялар нарығының жоғарғы капитализациясы, көптеген қатысушылардың ұзақ уақыт бойы пайдаланатын валюта имиджі. Сонымен қатар аймақтық валюталар өздерінің халықаралық мәртебесін ұзақ уақыт бойы нығайтады, яғни инерциялық фактор әрекет етеді.

Елдің Төлем балансын реттеу

Төлем балансы – бұл осы елдің резиденттері мен қалған әлемнің арасындағы барлық экономикалық мәмілелердің нәтижелерін жүйелі жазу, белгілі уақыт аралығында шетелден түсетін ақшалай төлемдер мен оның шетелге төлемдерінің арақатынасы. Ол ХВҚ ұсынған нысанда және әдістемеде толықтырылады.

Шетелдік валютадағы шетелдік валюта және бағалы қағаздармен операциялар капиталдың қозғалысымен байланысты ағымды және валюталық операцияларға бөлінеді.

Ағымды операцияларды жүргізу төмендегілермен байланысты:

- тауар мен қызметтер экспорты мен импорты бойынша төлемдерді кейінге қалдырусыз есеп айырысуды жүзеге асыру үшін шетелдік валютадағы аударымдармен, сонымен қатар 90 күннен кем мерзімде экспорт-импорт операцияларын несиелеу бойынша есеп айырысумен;
- 180 күннен кем мерзімге несиелерді алумен және берумен;
- салымдардың, инвестициялардың, капиталдың қозғалысымен байланысты несиелер бойынша пайыздарды, дивидендтерді аударумен;
- саудалық емес сипаттағы, оның ішінде жалақыны, зейнетақыны, алиментті, мұрагерлікті және т.б. қоса аударымдармен.

Капиталдың қозғалысымен байланысты валюталық операциялар деп келесілер түсініледі:

- тікелей инвестициялар, яғни жарғылық капиталға кірісті алу және кәсіпорынды басқару құқығын алу мақсатындағы салымдар;
- қоржынды инвестициялар, яғни бағалы қағаздарды сатып алу;
- мүлікке меншік құқығын төлеуге аударымдар;
- тауарлар мен қызметтердің экспорты мен импорты бойынша 90 күннен артық мерзімге төлемді кейінге қалдыруды беру мен алу;
- 180 күннен артық мерзімге несиелерді беру және алу.

Ол сауда балансынан (тауарлар мен қызметтер) және капитал қозғалысы балансынан тұрады, келесі себептерге байланысты мемлекеттік реттеу объектілерінің бірі болып табылады:

- төлем балансына тапшылықтан көрінетін салмақсыздық тән;
- мемлекеттік реттеудің нысаналы шараларын талап етеді;
- төлем балансын реттеудің мәні экономикалық өсу қарқынын қамтамасыз етумен, инфляция мен жұмыссыздықты тежеумен қатар өседі.

Төлем балансын мемлекеттік реттеу – мемлекеттің Төлем балансының негізгі баптарын қалыптастыруға, сонымен қатар теріс сальдоны жабуға бағытталған экономикалық, оның ішінде валюталық, қаржылық, ақша-несиелік шараларының жиынтығы.

Төлем балансын реттеуге төмендегілер негіз болады:

- Мемлекеттік меншік, оның ішінде ресми мемлекеттік алтын-валюта резервтері.
- Мемлекеттік бюджет, ұлттық кіріс бөлігі ретінде.
- Капитал экспорттаушысы, кредитор, борышкер ретінде мемлекет.
- Сыртқы экономикалық операцияларды нормативті актілер көмегімен мемлекеттік бақылау.

Төлем балансының тапшылығында мемлекет келесілерді жүзеге асырады:

- экспортты ынталандырады, тауарлар импортын тежейді, шетелдік капиталды тартады, капиталды шығаруды шектейді;

- тапшылық кезінде Төлем балансын реттеу әдістерінің бірі болып бюджеттік шығындарды шектеу, баға мен жалақыға тыйым салу негізінде ішкі сұранысты қысқартуға бағытталған дефляциялық саясат табылады. Оның құралдарына қаржылық және ақша-несие шаралары жатады, оның ішінде:
 - бюджет тапшылығын азайту;
 - ҚР ҰБ есеп ставкасын өзгерту (дисконттық саясат);
 - несиелік шектеу, ақша массасының өсу шегін белгілеу.

Жұмыссыздықтың, пайдаланылмаған қуаттардың болуындағы мұндай саясат өндіріспен және жұмыспен қамтудың құлауына, халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуіне әкеледі, әлеуметтік қақтығыстарға әкелуі мүмкін.

- Төлем балансын реттеудің басқа әдісі болып девальвация табылады – ол ұлттық валютаның бағамын экспортты ынталандыру және тауарлар импортын тежеу мақсатында төмендету. Девальвация бәсекеге қабілетті тауарлар мен қызметтердің болуында ғана тауарлар экспортын ынталандырады. Ол импортты қымбаттатады және импорттық шикізатта құрылатын отандық тауарлар өндірісі шығындарының өсуіне, елдегі бағаның көтерілуіне және сыртқы нарықта бәсекелестік артықшылықты жоғалтуға әкеледі. Осылайша, девальвация Төлем балансының тапшылығын жоймайды.
- валюталық шектеу – экспорттаушылардың шетелдік валютадағы түсімдерін шектеу, импорттаушыларға шетелдік валютаны сатуды лицензиялау, валюталық операцияларды өкілетті банктерде шоғырландыру. Осы шаралардың барлығы Төлем балансының тапшылығын капитал экспортын шектеу және оның ағымын ынталандыру, тауарлардың импортын тежеу жолымен жоюға бағытталған;
- Төлем балансының тапшылығын азайту үшін қаржы және ақша-несие саясатының шаралары қолданылады. Экспорттаушыларға бюджеттік субсидиялау импорттық баждарды протекциондық көтеру, бағалы қағаздардың шетелдік ұстаушыларына төленетін пайызға салықтың күшін жою және т.б.;

- Реттеудің маңызды объектісі болып Төлем балансының бөлігі – Сауда балансы табылады. Бұл үшін мемлекет келесі шараларды жүзеге асырады:
- 1. Экспортты салық жеңілдіктерін беру, валюта бағамын өзгерту жолымен ынталандыру.
- 2. Экспорттаушыларды тауарларды шығару және сыртқы нарықты игеруге ұзақ мерзімді ынталару үшін мақсатты экспорттық несиелерді беру.
- 3. Экспорттаушыларды экономикалық және саяси тәуекелдерден сақтандыру.
- 4. Негізгі капиталдың амортизациясының жеңілдетілген режимін енгізу.
- 5. Кәсіпорынның белгілі экспорттық бағдарламаларына қатысуға келісімі болғанда ынталандырудың басқа нысандарын жүзеге асыру.
- 6. Осы елдің саяхатшыларына валютаны шығару нормасын шектеу.
- 7. Шетелдік саяхатшыларды тарту.

Лицензияларды, патенттерді сатудан түсетін түсімдерді ұлғайту мақсатында ғылыми-зерттеу жұмыстарына мемлекеттік шығындарды кеңейту.

Шетелдік жұмысшылардың аударымын қысқарту үшін иммигранттар санын шектеу.

Капитал қозғалысын реттеу отандық компанияларының сыртқы нарықты жауалап алуына, сыртқы инвестициялардың ағынын ынталандыруға, шетелден пайданы еліне қайтаруға бағытталған.

Активті Төлем балансында мемлекеттік реттеу керексіз шектен тыс активті сальдоны жоюға бағытталған. Бұл жағдайда келесі шаралар қолданылады:

- 8. Импортты кеңейту.
- 9. Тауарлар экспортын тежеу.
- 10. Капитал экспортын, оның ішінде несиелерді ұлғайту және капиталдар импортын шектеу.

Көбінесе Төлем балансын екі қарама-қайшы шаралар кешенінің үйлесімділігіне негізделген өтемдік реттеу қолданылады, олар:

- рестрикциондық шаралар (несие шектеулері, оның ішінде пайыздық ставкаларды көтеру, ақша массасының өсуін, тауарлар импортын шектеу);
- тауарлар, қызметтер, капитал қозғалысын, девальвацияны ынталандыру нысанындағы экспансиондық шаралар және т.б.

Құбылмалы валюта бағамы жағдайында Төлем балансының тапшылығы валюталық түсімдер сомасының азаюына және ұлттық валютаның басқа валюталар қатысындағы бағасының төмендеуіне әкеледі. Бұл сыртқы нарықтағы қазақстандық тауарлардың арзандауына және қазақстандық экспорттың өсуіне әкеледі. Төлем балансының тұрақты активінде шетелдік валютаның ұлғайып отырған ағыны оған деген сұранысты төмендетеді, қазақстандық теңгенің бағамы көтеріледі, сыртқы нарықта қазақстандық экспорт қымбаттайды, ол экспорттық өндірісті күйзелтеді. Экспорттың қысқаруы Төлем балансының тапшылығының пайда болуына әкеледі.

Қазақстанның Төлем балансын теңестірудегі негізгі рөлді ағымды төлемдер шоты алады. Ағымды төлемдердің оң сальдосы капиталдармен операциялар шоты және қаржылық құралдармен пассивті сальдоны жабуға және валюталық операциялардың либералды режимін ұстауға мүмкіндік береді, ол ішкі валюта нарығын тұрақтандыруға әсер етеді.

Мемлекет тек қана жекелеген баптарды ғана емес, сонымен қатар Төлем балансының сальдосын да реттейді. Дамыған елдер Төлем балансының тапшылығын өтеу үшін қаражаттарды капиталдардың әлемдік нарығында несиелер түрінде шоғырландырады. Банктік несиелер ең қол жетімді, бірақ қымбат. Шетелдік қайтарымсыз көмекті, сонымен қатар алтын-валюталық ресми резервтерді пайдалану мүмкін.

Активті сальдо (экспорттың импорттан асуы) мемлекетпен сыртқы қарызды өтеу, шетелдік мемлекеттерге кредит беру, алтын-валюта резервтерін ұлғайту, шет елдерде отандық кәсіпорындарды құру мақсатында капиталды шығару үшін пайдаланылады.

Төлем балансын мемлекет аралық бақылау маңызды орынды алады, яғни экспортты мемлекеттік несиелеудің шарты келісіледі, СВОП келісімдері бойынша екі жақты үкіметтік несиелерді, ХВҚ несиелерін жүзеге асырады.

ҚР Төлем балансымен ҚР ҰБ Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті айналысады. ҚР Төлем балансының сальдосы ішкі валюта нарығында ҚР ҰБ операцияларын есепке алмай баланстың ағымды және қаржылық шоттары операцияларының сомалық нәтижесін сипаттайды. Егер де нәтиже оң болса, онда валюталық ресурстарға деген сұраныстан асып кеткен ұсыныс ҚР ҰБ резервтік активтерінің өсуін қамтамасыз етеді. Егер де сұраныс ұсыныстан көп болса, онда ол резервтік активтер есебінен жабылады.

Валюта сұранысы мен ұсынысы арасындағы қалыптасқан теңсіздікті ұлттық валютаның айырбас бағамының арақатынасының өзгеруі – оның нығаюы (кымбаттауы); артық ұсыныс жағдайында немесе артық сұраныста оның девальвациясы (арзандауы) нәтижесінде түзету мүмкін. Ағымды операциялар шотының сальдосы ішкі жинақтар мен инвестициялар арасындағы алшақтықты сипаттайды. Егер де сальдо оң болса, онда ішкі жинақтардың жоғарғы деңгейі ішкі экономиканың қажеттіліктерін жауып қана қоймай, сонымен қатар отандық капиталдың шетелдік экспансиясын құруға негізді де құрайды. Осыған сәйкес ұлттық валюта да нығаяды.

Экономикалық өсуді қолдау үшін талап етілетін деңгейде инвестицияларды ұстауға ішкі жинақтардың жеткіліксіздігін ағымды шоттың теріс сальдосы сипаттайды. Бұл жағдайда тапшылық тартылған шетелдік капитал мен сыртқы қарыздар есебінен жабылады.

Бейрезиденттің тартылған еңбек және қаржы ресурстарынан алған кірістерді төлеу мен резиденттердің өндіріс факторларын шетелде пайдаланудың осындай кірістері арасындағы арақатынас ағымды шоттың маңызды компоненті – кірістер балансының сальдосын сипаттайды.

Қазақстанның Төлем балансы үшін соңғы үш жылда ағымды жылдың тапшылығының корпоративтік және банкілік қарыз нысанындағы шетелдік инвестициялар түріндегі шетелдік капиталдың көлемді ағымымен үйлесімділікте өсуі тән.

Қазақстанның сыртқы сектор көрсеткіштері 24-кестеде сипатталған.

24-кесте. Қазақстанның сыртқы сектор көрсеткіштері

(млн долл.)

Көрсеткіш	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж. 1 ж/ж
1	2	3	4	5
Ағымды операциялар шотының сальдосы	-1,1	-2,0	-7,3	6,5
ЖІӨ-ге %	-1,8	-2,5	-7,0	11,3
Тауарлар мен қызметтер экспорты	30,5	41,6	51,9	37,5
Тауарлар экспорты	28,3	38,8	48,4	35,4
Қызметтер экспорты	2,2	2,8	3,6	2,0
Тауарлар мен қызметтер импорты	-25,2	-32,9	-44,9	-22,7
Тауарлар импорты	-7,5	-8,8	-11,6	-5,3
Қызметтер импорты	-7,5	-8,8	-11,6	-5,3
Кірістер балансы	-5,7	-9,5	-12,2	-7,9
Қаржылық шот	0,9	16,2	7,3	-3,8
Тікелей шетелдік инвестициялар (нетто-ағын)	2,1	6,7	6,9	2,5
Қазақстаннан тікелей инвестициялар (нетто-ағын)	0,1	0,4	-3,2	-1,3
Қазақстанға тікелей инвестициялар (нетто-ағын)	2,0	6,3	10,2	3,8
ЖІӨ-ге %	3,5	7,8	9,7	6,6
Қоржынды және басқалай инвестициялар (нетто-ағын)	-1,1	9,6	0,7	-6,2
Төлем балансының жалпы сальдосы	-1,9	11,1	-3,0	3,1
Кезең соңына жалпы сыртқы қарыз	43,4	74	96,7	100,6
ЖІӨ-ге %	76	91,4	92	85
Банктердің сыртқы қарыздары	15,3	33,3	45,9	45,1
Кезең соңына ҚР ҰБ халықаралық резервтері	7,0	19,1	17,6	21,1
Кезең соңына ҚР Ұлттық қоры	8,1	14,1	21,1	25,7
Ағымды бағада ЖІӨ	57,1	81,0	104,9	57,7
Мұнай мен газконденсатының экспорты	17,4	23,6	27,1	21,2
Ресми экспорттағы үлес, %	62,4	61,7	58,9	60,5
Шікі мұнайға әлемдік баға	53,4	64,3	71,1	108,1
Ағымды түсімдер	32,0	43,9	56,3	39,8
Бейрезиденттерден алынған кірістер	0,7	1,4	3,5	1,8
Трансферттік түсімдер	0,8	0,9	0,9	0,6
Ағымды төлемдер	-33,1	-45,9	-63,6	-38,3
Бейрезиденттерге төленген кірістер	-6,4	-10,9	-15,7	-9,7
Трансферттік төлемдер	-1,2	-2,1	-3,1	-0,9
Сауда балансы	10,3	14,7	15,1	18

Ескерту: ҚР ҰБ мәліметтері

Халықаралық операциялардан түсетін ағымды түсімдер тауарлар экспортының кірістерімен толығымен қалыптасады. Қазақстандық экспорттың негізгі баптарына әлемдік бағаның өсуі экспорт құнының жоғарғы көрсеткіштеріне жыл сайын жетуді қамтамасыз етті. Импорттың өсуінің басып озатын қарқыны сауда балансының оң сальдосының өсуін тежейді. Шикі мұнайдың, газ конденсатының, түсті және қара металлдардың үлес салмағы тауарлы экспорттың 70%-ын құрайды және олардың мұнай бағасына әсері жоғары.

Қазақстанда экономикалық өсу маңызды көлемде сыртқы қарыздар есебінен қаржыландырылады, ол кірістер балансының тапшылығын шарттастырады. Кірістер балансының тапшылығы (2007 жылы – 12,2 млрд.тенге) абсолютті түрде де, салыстырмалы түрде де тез өседі. Егер де 2004 жылы кірістер балансының ЖІӨ-дегі тапшылық үлесі 7%-ды құраса, 2007 жылы 11%-ды құрады.

Шетелдік активтерден түсетін кірістердің өсу қарқыны бейрезиденттерге тартылған еңбек және инвестициялық ресурстар, реинвестициялар мен дивидендтер бойынша кірістерді төлеу өсімін өтей алмайды. Халықаралық қызмет үшін сонымен қатар тепе-теңсіздік те тән. Халықаралық қызметтердің негізгі тұтынушылары болып мұнайгаз сфереларының кәсіпорындары табылады.

Ағымды шоттың тапшылығы тікелей шетелдік инвестициялар мен өндіруші салаларға сыртқы қарыздар есебінен қаржыландырылады, олар республикаға сыртқы қарыздардың негізгі түрлері болып табылады.

Соңғы жылдары қаржылық есеп операциялары бойынша ағындарды қалыптастыруға банк секторының сыртқы қарыз серпіні маңызды әсер етті.

Елге сыртқы ресурстардың ағыны ағымды төлемдер бойынша тапшылықты жабу қажеттіліктерінен маңызды асты және Қазақстанның ҰБ активтерінің және жеке сектордың шетелдік активтерінің өсуімен өтелмеді. Төлем балансының қаржылық шот операцияларымен қалыптастырылған шетелдік валютаның артық ұсынысы тенгенің айырбас бағамына маңызды қысым жасады, ол Ұлттық банктің ішкі валюта нарығындағы операциялары есебінен әлсіретілді.

Қаржы ресурстарына жоғарғы ішкі сұраныстың сақталуында әрекеттегі сыртқы қарызды қайта қаржыландыру қажеттілігінен аса жаңа қарыздарды тарту мүмкіншілігінің болмауы шетелдік валютадағы өтімділігінің тапшылығына әкелді.

2007 жылы қаржылық шоттың профицитінің қысқаруы мен Төлем балансының теріс сальдосына Ұлттық қордағы мемлекеттік активтердің маңызды өсуі мен шетелге тікелей инвестициялар әсер етті. Соңғысы резиденттердің шетелдік ұйымдарға қатысу үлесін алуымен және еншіліс кәсіпорындардың жарғылық капиталын толықтырумен шарттасылған.

Теңге бағамының күрт құбылуының алдын алу үшін ағымды шот тапшылығының өсу және өтімділіктің жетіспеушілігі жағдайында шетелдік валютаға деген сұраныс ҚР ҰБ резервтері есебінен қаржыландырылды, нәтижесінде олар 6,0 млрд.теңгеге азайды. 2007 жылдың қорытындысы бойынша Төлем балансының теріс сальдосы, ҚР ҰБ алтын-валюта резервтеріндегі өзгерістерді есепке алмағанда, 3 млрд. теңгені құрады, ал 2006 жылы Төлем балансының оң сальдосы ҚР ҰБ резервтерін 11,1 млрд.теңгеге ұлғайтуға көмектесті.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақстан экономикасына шетелдік инвестицияларды тарту процесі мен көлеміне мінездеме беріңіз.
2. Қазақстанның сыртқы экономикалық қызметін мемлекеттік реттеудің заңды негіздерін атаңыздар.
3. Әлемдік қаржы және валюта жүйелеріндегі Халықаралық қаржы қорының рөлі қандай?
4. Қазақстанда пайдаланылатын валюта саясатының типтерін атаңыздар.
5. Теңгені девальвациялаудың позитивті және негативті кезеңдерін атаңыздар.
6. Активті және пассивті Төлем балансындағы валюталық шектеулерге мінездеме беріңіздер.
7. Кәсіпорынның валюталық қорды құру және пайдалану процесін сипаттаңыздар.
8. Қазақстан ынтымақтасатын халықаралық қаржы ұйымдарын және олардың Қазақстан экономикасындағы рөлін атаңыздар.
9. Қазақстанның Төлем балансын реттеу тәсілдерін атаңыздар.
10. Қазақстанның Төлем балансын реттеудің тәсілдерін атаңыз.